

روزنامه خراسان، ۲۳ خرداد ۱۳۸۲

موانع تاریخی گسترش مذهب اسماعیلی

در مغرب عهد فاطمی

www.ketab.ir

نوشته

دکتر زینب فضلی

استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی دانشگاه الزهرا (س)

تهران، ۱۴۰۱

موانع تاریخی گسترش مذهب اسماعیلی در مغرب عهد فاطمی

تألیف: دکتر زینب فضلی (استادیار دانشگاه الزهرا (س))

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیر نشر: خلیل قویدل

ویراستار: ملیحه سرخی کوهی خیلی

چاپ اول: ۱۴۰۱

شمارگان: ۷۰۰

چاپ و صحافی: تقویم

ردیف انتشار: ۱۰۴

۱۲۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۸-۷۶-۰

این کتاب با هدف حمایتی منتشر شده است

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر^ع، خیابان شهید عباسپور، خیابان آیت الله العظمی بروجردی، تهران، شرقی، شماره ۹

تلفن: ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۳ نمابر: ۶۰۰۰۰۰۰۰

web: www.pte.ac.ir

سرشناسه:	فضلی، زینب، ۱۳۶۱
عنوان و نام پدیدآور:	موانع تاریخی گسترش مذهب اسماعیلی در مغرب عهد فاطمی / نوشته زینب فضلی
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، انتشارات، ۱۴۰۱
مشخصات ظاهری:	۲۶۰ صفحه
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام: ۱۰۴
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۸-۷۶-۰
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	اسماعیلیه، اسپانیا، اندلس، تاریخ Ismailites, Spain, Andalusia, History فاطمیان Fatimites
رده بندی کنگره:	BP ۲۴۰
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۵۳۵
شماره کتابشناسی ملی:	۹۰۳۸۳۰۳
اطلاعات رکورد کتابشناسی:	فیا

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، و جهت همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که به زودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۳
فصل اول: در آمدی تاریخی بر مذهب اسماعیلی.....	۴۱
ظهور مذهب اسماعیلی.....	۴۴
گسترش دعوت اسماعیلی در دوره مت.....	۵۳
اشقاق جنبش اسماعیلی به فاطمی و قرمطی.....	۶۳
باطنی گری اسماعیلیه.....	۶۷
فصل دوم: موانع جغرافیایی.....	۷۵
سرزمین مغرب.....	۷۷
جغرافیای طبیعی.....	۸۲
جغرافیای انسانی و مذهبی.....	۹۱
جغرافیای سیاسی مغرب مقارن با ظهور دولت فاطمی.....	۱۰۹
ناکامی فاطمیان در سازماندهی تقسیمات مغرب.....	۱۱۳
جمع بندی فصل.....	۱۱۸
فصل سوم: سیاست مذهبی فاطمیان.....	۱۱۹
زمینه سازی برای ظهور دولت فاطمی.....	۱۲۱
ابوعبدالله شيعی و اولين سياست های مذهبی رسمی.....	۱۲۵
عدم تسامح مذهبی و پیامدهای آن.....	۱۳۰

۱۳۵	تغییر راهبردی در اشاعه عقاید اسماعیلی
۱۳۷	گسترش فعالیت‌های مذهبی با رویکرد فرهنگی
۱۳۹	گونه‌شناسی فعالیت‌های تبلیغی-تعلیمی
۱۴۴	جمع‌بندی فصل
۱۴۵	فصل چهارم: سیاست مالی فاطمیان
۱۴۸	اقتصاد پیشروانه موقتیت‌های جنبش
۱۵۱	اقتصاد در خدمت اشاعه عقاید اسماعیلی
۱۵۹	اقتصاد در خدمت توسعه‌طلبی نظامی
۱۷۰	اقتصاد ورشکسته در ایام عصیان ابویزید
۱۷۷	توانمندی مالی دیر هنگام و تجدید سیاست توسعه‌طلبی نظامی
۱۸۳	جمع‌بندی فصل
۱۸۵	فصل پنجم: سیاست‌ها و اقدامات ضد فاطمی-اسماعیلی عباسیان و امویان اندلس
۱۸۷	سیاست‌های ضد فاطمی عباسیان
۱۸۹	مصر سد عباسیان در مقابل توسعه‌طلبی فاطمیان
۱۹۴	تشکیک در نسب فاطمیان
۲۰۳	تحرکات ضد فاطمی امویان اندلس
۲۰۵	زمینه‌های نفوذ و دخالت امویان اندلس در مغرب
۲۰۸	حمایت عبدالرحمن سوم از جریان‌های ضد فاطمی-اسماعیلی
۲۱۳	دعوی خلافت از سوی عبدالرحمن سوم برای تضعیف فاطمیان
۲۱۶	تقابل دو خلافت مالکی و اسماعیلی
۲۱۹	تبلیغات ضد فاطمی-اسماعیلی امویان
۲۲۲	جمع‌بندی فصل
۲۲۵	نتیجه‌گیری
۲۳۲	منابع و مأخذ
۲۴۷	نمایه

پیشگفتار

مغرب اسلامی و شمال آفریقا به سبب جایگاه و نقش این منطقه از دارالاسلام در تاریخ اسلام و تاریخ تمدن اسلامی، همواره از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. این جایگاه برای قرون نخستین اسلامی نیز حائز اهمیت ویژه است. به سبب شرایط جغرافیایی این منطقه، فتوحات اسلامی در قرن اول قمری با چالش‌های زیادی در این سرزمین مواجه بود. در نهایت، مسلمانان در اواخر سده نخست بر این سرزمین تسلط سیاسی و نظامی پیدا کردند و حتی مغرب به پایگاه ماجراجویی مسلمانان در شبه جزیره ایبری و اندلس تبدیل شد که حاصل آن فتح اندلس و گسترش دامنه سرزمینی در اسلام تا سلسله جبال پیرنه و مرزهای فرانسه از سمت غرب و اندلس بود. با وجود این، چالش‌ها و مشکلات مسلمانان در مغرب در ابعاد و اشکال دیگری ادامه پیدا کرد. در نتیجه، برخلاف مناطق مرکزی جهان اسلام آن روزگار، مغرب از نظر سیاسی و مذهبی چهره متفاوت و خاص خود را پیدا کرد که تشنت و ناهمگونی عمده‌ترین وجهه و ویژگی آن به شمار می‌رفت. دعوت اسماعیلی که از اواسط قرن دوم قمری آغاز شد و تا اواخر قرن سوم قمری به صورت مخفیانه موجودیت خود را حفظ کرده بود، با بهره‌گیری از همین شرایط مغرب و ناهمگونی سیاسی و نیز مذهبی آن، بخشی از اهداف سیاسی جنبش یعنی درآنداختن قدرت سیاسی و حکومتی تحت فرمان امام اسماعیلی را در آفریقه و مغرب ادنی محقق کرد.

ظهور دولت اسماعیلی-شیعی در صحنه جغرافیایی جهان اسلام در آستانه قرن چهارم

قمری در افریقیه، علاوه بر اینکه تحولات سیاسی و مذهبی سرزمین مغرب را در مسیر متفاوتی قرار داده بود، جغرافیای سیاسی و عقیدتی جهان اسلام را نیز تحت تأثیر قرار داد. برای اولین بار در تاریخ مغرب اسلامی دولتی با دعاوی جهان شمول روی کار آمد که نه تنها در صدد بود سراسر سرزمین مغرب را تحت تسلط و فرمان خود درآورد، بلکه با درانداختن طرحی نو در سپهر سیاسی جهان اسلام، بر آن بود آن را تحت فرمان خلافت اسماعیلی-شیعی درآورد. فاطمیان با دعوی خلافت برای خود و غاصب دانستن دیگر قدرت‌های سیاسی آن دوره، در صدد بودند سرزمین‌های اسلامی را تحت تسلط و فرمان خود درآورند تا بدین گونه دولت فاطمی به دولت و خلافتی فراگیر و یگانه تبدیل شود و در پرتو آن، تحول عمده مذهبی در جغرافیای جهان اسلام محقق شود؛ چنان که مذهب اسماعیلی در سرزمین‌های اسلامی گسترش یابد و به دنبال آن، جهان اسلام از نظر سیاسی و مذهبی یکدست و تحت فرمان امام-خلیفه فاطمی قرار گیرد. فاطمیان در عرصه عمل برای تحقق این طرح آرمانی، با دشواری‌ها و موانع جدی روبه‌رو بودند تا جایی که تا نیم قرن عملاً در سرزمین مغرب زمین گیر شدند و بیشتر تلاش‌ها صرف حفظ موجودیت و دولشان شد. این مشکلات و درگیری‌ها به گونه‌ای دولت نوپای فاطمی را با تلاش برای بقا مواجه ساخت که حتی نتوانست مذهب اسماعیلی را در قلمرو تحت تسلط خود فراگیر و تثبیت کند. همین ناکامی فاطمیان در گسترش و تثبیت مذهب اسماعیلی در مغرب، یکی از مسائل مهم تاریخ اسماعیلیه است که در پژوهش حاضر به عنوان موضوع و محور اصلی مورد توجه قرار گرفته است.

آنچه در اینجا به صورت خلاصه درباره این مطالعه می‌توان گفت این است که بنا بر دیدگاه بیشتر اسماعیلی-فاطمی پژوهان، مقاومت مالکی‌مذهبان افریقیه و سپس اهتمام نداشتن جدی فاطمیان در اشاعه مذهب اسماعیلی، دلایل عمده گسترش نیافتن مذهب اسماعیلی در مغرب است. عامل نخست در ناکامی فاطمیان در گسترش مذهب رسمی‌شان در گستره جغرافیای وسیع مغرب مؤثر بود، اما این مهم که عوامل متعدد دیگری در وقوع این پدیده مؤثر بوده‌اند، بازنگری و بازاندیشی درباره این مسئله مهم تاریخ فاطمیان را ضروری می‌سازد. بر این اساس، در فصل اول کتاب حاضر به صورت مختصر روند تاریخی ظهور مذهب اسماعیلی و شکل‌گیری دعوت و جنبش اسماعیلی بررسی شده و سپس در چهار فصل بعدی، دیگر عوامل تاریخی مؤثر در ناکامی فاطمیان در گسترش مذهب

اسماعیلی در مغرب و به صورت مشخص وضع جغرافیایی سرزمین مغرب، سیاست مذهبی و مالی فاطمیان و همچنین سیاست‌های ضد فاطمی-اسماعیلی عباسیان و امویان اندلس به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است.

تفصیل مباحث فوق طی فصول مختلف کتاب مطرح شده است. بر این اساس، در اینجا به ذکر نکاتی درباره مطالعات فاطمی و اسماعیلی در ایران بسنده می‌شود. طی یک دهه اخیر مطالعات اسماعیلی-شیعی پژوهی از نظر کمی و در قالب پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و رساله‌های دکتری و نیز انتشار مقالات پژوهشی گسترش چشمگیری داشته است، اما نمی‌توان چشم را بر روی این واقعیت بست که از نظر کیفی پیشرفت و تحول چندانی در این عرصه مطالعاتی به چشم نمی‌خورد؛ تا جایی که می‌توان گفت اساساً مطالعه اصیل، جدی، روشمند و علمی در این حوزه انجام نشده است. با وجود آنکه برخی از محققانی که در این حوزه دست به قلم برده‌اند، مطالعات بدیعی ارائه داده‌اند، در برخی آثار دیده می‌شود که این مطالعات اغلب اقتباس و بازنویسی کتاب تاریخ عقاید اسماعیلیه فرهاد دفتری است. جالب توجه آنکه متأسفانه بیشتر این نویسندگان با نادیده گرفتن اخلاق پژوهشی، حق لازم در این باره را ادا نمی‌کنند و به جای افزودن یافته‌ای علمی بر عرصه فاطمی-اسماعیلی پژوهی، سعی در پنهان داشتن رونویسی خود از کتاب یادشده دارند. از این رو، لازم دیدیم در اینجا به جایگاه علمی فرهاد دفتری به عنوان یکی از اسماعیلی‌پژوهان برجسته و نامور ارج نهاده شود. نکته دیگر که بی‌ارتباط با این مبحث نیست اینکه امروزه اخلاق علمی و رعایت آن به یک نگرانی برای مطالعات علمی و آکادمیک، از جمله در حوزه مطالعاتی تاریخ و تاریخ اسلام تبدیل شده است. نگارنده این پژوهش در سال‌های اخیر در مواردی با این پدیده روبه‌رو شده است. برای مثال، یکی از مقالات نگارنده این سطور با عنوان «سیاست‌های مذهبی فاطمیان در مصر در دوره اقتدار» از سوی فردی که متأسفانه در حوزه مطالعات فاطمی پژوهی کم‌وبیش فردی شناخته شده است، به صورت انتحالی بهره‌برداری شده و با تغییراتی دوباره به نام وی منتشر شده است. مؤلف دیگری نیز در تألیف اثر خود، از دستاوردها و یافته‌های پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده سطور حاضر بهره برده، بدون آنکه به این مسئله اشاره کرده باشد. بر خود لازم می‌دانم از این فرصت بهره گیرم و توجه خوانندگان این کتاب را به رعایت منشور اخلاق پژوهشی تحت هر شرایطی فرا خوانم. ناگفته پیداست و نیازی به توضیح زیادی

در این باره نیست که پایبند بودن به این مهم، هم از نظر اخلاقی و هم علمی و پژوهشی، اولین و مهم‌ترین اصل در آغاز و انجام یک پژوهش است.

به سامان رسیدن این مطالعه و انتشار آن مرهون لطف، محبت و همراهی استادان و دوستان زیادی است؛ به همین دلیل بر خود لازم می‌دانم به رسم ادب از آنان یاد کنم. در ایام دانشجویی‌ام در دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران، از محضر استادان ارجمندم احمد بادکوبه هزاوه و علی بیات، احمد رضا خضری، سید جمال موسوی، مسعود صادقی، اصغر قائدان، محمدعلی کاظم‌بیگی، محسن معصومی و همچنین هادی عالم‌زاده و مرحوم حسین قره‌چانلو بهره‌ها برده‌ام. در نگارش این اثر، منابع موجود در کتابخانه مرکزی، کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران و نیز کتابخانه غنی بنیاد دائرة المعارف اسلامی بارها مورد رجوع قرار گرفت و مسئولان و کارمندان این کتابخانه‌ها با خوشرویی همکاری حرفه‌ای خوبی با راقم این اثر داشته‌اند.

تشکر ویژه دارم از گروه جریان‌های فکری پژوهشکده تاریخ اسلام، دکتر عباس برومند اعلم مدیر گروه، جناب آقای خلیل قویدل معاون اداری-مالی و مدیر انتشارات پژوهشکده، سرکار خانم محترم و کبلی سحر کارشناس گروه و سرکار خانم ملیحه سرخی ویراستار کتاب که با پیگیری‌ها، مساعدت‌ها و همکاری‌های خود زمینه لازم برای انتشار این کتاب را فراهم کردند. همکارانم در گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی دانشگاه الزهراء، به‌ویژه خانم دکتر فریبا پات مدیر محترم گروه، در ایام آماده‌سازی این اثر حمایت‌های معنوی و روحیه‌بخشی از من داشته‌اند. از این رو از زحمات، حمایت‌ها و بزرگواری‌های همه این عزیزان صمیمانه تشکر می‌کنم.

در پایان تشکر ویژه خود را نثار همسرم دکتر مهدی عبادی می‌کنم که در انجام این مطالعه و نگارش کتاب حاضر، بزرگ‌ترین مایه آرامش و دلگرمی‌ام بودند و از هیچ کمکی دریغ نکردند.

زینب فضل‌ی

استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

دانشگاه الزهراء

شهریور ۱۴۰۰